

Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 130-летию С.Сейфуллина = С.Сейфуллиннің 130 жылдығына арналған халықаралық ғылыми - практикалық конференциясының материалдары. - 2024. – Б.IV. - Б. 14-18.

ӘОЖ 94 (574)

САКЕН СЕЙФУЛЛИН - ХАЛЫҚ КОМИССАРЛАР КЕҢЕСІНІҢ ТӨРАҒАСЫ (1922-1924 ЖЖ.)

*Әбсемет М.,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
Сәкен Сейфуллин атындағы музей директоры
Астана қ.*

Бүгін - еліміз бен елорда үшін ерекше күн. Ұлтымыздың жарқын болашағына жанын қиып, 28 жасында Қазақ Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы болып, мемлекетіміздің іргетасын қалап, көшін бастаған қоғам қайраткері ақын, жазушы, публицист Сәкен Сейфуллиннің туғанына 130 жыл толды.

Жер бетінде небәрі 44 жыл өмір сүрген қайраткердің күреспен өткен ғұмыры, қыршыннан қиылған өмірі, асыл ердің ғұмыр-дастаны таусылмас қазына. С.Сейфуллин 1922-1924 жылдар аралығындағы Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы қызметін атқарды. «Совнаркомдағы» Сәкеннің бір күнін, сол жылдардың жүгін артқан қым-қуат замандағы күрескерлігін, құжаттармен хатталған екі жылдық қайраткерлігін бағаласақ, оның ірі мемлекетшіл тұлға, реформатор болғанын білдіреді.

Сәкен бұл қызметке келгенде жанына мықты деген алаш азаматтарын жинады. Партия басшыларымен айтыса жүріп Үкіметтің құрамын бекітті. Аласапыран заманда «Қазақтың болашағы не болады?»-деп, «Ұлтым» деп соққан Сәкеннің жүрегі мемлекеттің басына қазақтың біртуар азаматтарын жинап, сенім артып, тәуекел етті. Ағарту саласына ұлт ұстазы, бұрынғы Алаштың көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсыновты, заң саласына кәсіби заңгер Ахмет Бірімжановты – Алашорданың әділет министрі болған, Ресей империясының І-ші және ІІ-ші Мемлекеттік Думасының депутаты, промбюро – Әлімхан Ермековты, атақты Мәжит Шомбаловты денсаулық саласына, мемлекеттік жоспарды Смағұл Садуақасовқа, сот жағын Нығмет Нұрмақовқа сеніп тапсырды. Алаш Орданың батыс аймағының басшыларының бірі, бұрынғы ақ офицері Есенғали Қасабулатовқа қаржы жағын ұстатты.

Демек, сын сағатта ел болашағын ойлайтын азаматтарды жұмылдыра білді. Сәкеннің өзі жазғанындай, «*аққа да қызылға да ортақ, байға да кедейге де бөлмейтін қазақтың – Ақаңы*» [1] деген сөзі, айналасында жиналған азаматтарды таңдаудағы басты қағидасы болса керек. Қай-

қайсысын алып қарасаңыз да осы үкіметтегі он бес адамның бәрі қазақтың бір туар перзенттері.

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының Сәкеннің дүниетанымына үлкен әсері болғаны сөзсіз. Оның 50 жылдық мерейтойын өткізуге арнайы Қаулы шығарып, жауапты тұлғаның өзі болғанын растайтын құжат бар. Одан басқа Ақаңның алғашқы мерейтойына байланысты «Ахмет Байтұрсынұлы 50-ге толды» деген тақырыппен «Еңбекшіл қазақ» газетінің 1923 жылғы 2 ақпан күнгі 64-санына «Шәміл Манап» деген бүркеншік атпен Сәкен Сейфуллиннің мақаласы жарық көреді. Ақаңның өміржолының қысқаша шолуын *«Халыққа өзінше қызмет қылған адам кәміл тоқтайтын кісілік жасына толғанда, сол кісінің бастан-аяқ халыққа істеген қызметтерінің қандай екенін баяндап өту әр үлгілі халықтың әдеті»* деп бастайды.

Қазақ мемлекеттігінің алтын бесігі Орынбор қаласы болды. XX ғасырдың басында Орынбор қазақ ұлтының нарқасқаларының басын қосқан жер деуге болады. Қазақтың белгілі алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы жалпы ұлттық «Қазақ» газетін жарыққа шығарып, сол арқылы отаршыл елдің астамсыған пиғылынан туындаған атауды жоққа шығарып, «қазақ» есімін қайтарады. Бұл Қазан төңкерісінен кейін ақтар мен қызылдар бір жақты болып, большевиктер билікке жетіп, тұғыр тағын мықтай бастаған кезі.

Қазақ мемлекеттігінің алтын бесігі Орынбор қаласы болды. XX ғасырдың басында Орынбор қазақ ұлтының нарқасқаларының басын қосқан жер деуге болады. Қазақтың белгілі алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов жалпы ұлттық «Қазақ» газетін жарыққа шығарып, сол арқылы отаршыл елдің астамсыған пиғылынан туындаған атауды жоққа шығарып, «қазақ» есімін қайтарады. Бұл Қазан төңкерісінен кейін ақтар мен қызылдар бір жақты болып, большевиктер билікке жетіп, тұғыр тағын мықтай бастаған кезі.

1920 жылы 26 тамызда БОАК пен РКФСР ХКК-нің «Автономиялы Қырғыз (Қазақ) Социалистік Кеңестік Республикасын құру туралы» декреті қабылданды. Оның негізінде 1920 жылы 4-12 қазан аралығында Орынбор қаласында өткен ҚАКСР Кеңестерінің Құрылтай съезінде Қазақ Республикасының құрылғаны жарияланды. Бұл Қазақ АССР қазақ халқының тарихынағы алғашқы ұлттық мемлекет болып саналады [2].

Осындай ұлы оқиғалардың толқынысында елдің бетке ұстар азаматтары 1920 жылы 2 қазанда жиналатын Құрылтайға асығады. Оған елдің барлық өңірінен 273 делегат, Алтай губерниясы қазақтарының атынан алты адам келеді. Оған қазіргі ел астанасы Ақмоладан Сәкен Сейфуллин сайланады. Сол кездегі Ақмола исполкомының төрағасы Коротков Сәкеннің қатысуына қарсы болып, телеграмм соғады. Алайда алған бетінен қайтпаған Сәкен Коротковқа жазған жазбасында: *«Мы, Сейфуллин и Омаров вопреки Вашей телеграмме выехали на Всеобщий киргизский съезд. Нас заставила важность данного съезда в смысле официального объявления Киргизской Республики «Казахстан» ... Мы уверены, что самым революционным городом Казахии является г. Акмолинск, ...»* [3] деп жазады. Бұл жолдардан

Сәкеннің жиыннан көп нәрсе күткенін көреміз. Осы кезеңнен бастап Сәкеннің Ақмола және Семей өңіріндегі белсенді қызметі басталады.

Сол кезеңнің кезек күттірмейтін мәселелерінің бірі: патша заманда кетіп қалған жерлерді қайтару, шекараны белгілеу болды. Осы ретте жер комиссиясының төрағасы және редакциялық коллегиясының мүшесі ретінде Сәкеннің зор еңбегін көреміз.

Сәкен бұл қызметінде батыста – Астрахань, Царицын және Самара губернияларымен, солтүстікте – Башұрт Республикасы, Челябинск, Тюмень және Омбы губернияларымен, шығыста Томск, Алтай губернияларымен және Монголиямен, ал оңтүстікте Хорезм және Түркістан Республикасымен келіссөздер жүргізеді. Аталған өлкелерден бөлек қазақтар тұрып жатқан Волга-Каспий аймағы тартысқа түседі. Одан бөлек ежелден қазақ жері Ақмола мен Семей облыстары жөнінде дау туындайды. Бұлар бұрынғы Батыс-Сібір генерал-губернаторлығына қарайтын Сибревком құрамында еді. Сибкрайдың ресми өкілдері барынша сылтауратып екі өңірдің Қазақстанға берілуін соза түседі. КирЦИК-тің 1920 жылғы 10 жетоксандағы президиум отырысында осы мәселені бір жақты ету үшін Мәскеуде өткен Кеңестердің ҮІІІ съезіне енгізеді. Оған арнайы осы екі облыстың жағдайын біледі деп С.Сейфуллинді жіберді. Осы жиында Калининмен сөйлесіп жағдайды баяндайды. С.Сейфуллин ежелден қазақ жері екенін дәлелдеп, Сибревкоммен келіссөздер нәтижесінде, қазақ халқына қайтаруын талап етеді. 1921 жылдың 9 мамырында Ақмола мен Семей облыстары Қазақстан Республикасы құрамына кіреді [4].

1922 жылы 12 қазанда КирЦИК-тің бірінші сессиясында бірауыздан Сәкен Сейфуллин Совнарком төрағасы болып тағайындалады.

Сәкен басшылық еткен екі жылда нағыз Қазақ мемлекетінің қазығын нықтап, Қазақияның ұлы көшін жолға салып бергендей. Ол халық шаруашылығын ұйымдастыруда, халық ағарту саласындағы бастамаларын іске асыруда, мәдениетті және баспа ісін дамытуда, қорғаныс, сот жүйесі, кедендік қызметтің жүзеге асыуына көп еңбек етті. Орасан зор бастамалар мен жас Республиканың басты мәселелерін шешуде бір жағынан жоқшылық, бір жағынан ашаршылық қысқан қиын-қыстау заманда артына қарайлап тайсалмаған жігерлілігі, оң шешіміне қол жеткізудегі іскерлігі бір төбе.

Расында да Сейфуллиннің «Совнарком» болып қызмет атқарған жылдары ел үшін ауыр күндерден еді. Аштық, ақтар мен қызылдардың соғысы, билік ауысып халықтың әбден жаншылып, азып-тозған кезіне тап келді. Жаңа құрылған республика дамуының нақты жоспары да болмады. Сәкен және оның үкіметі замана ағысына қарсы жүзді. Мемлекет басқарудың басты бағдары ретінде алдымен қаржылық жүйені қолға алады. Салық және салық салу мәселесінде бірыңғай салық төлеу түріне өтіп, бұрындары болған халыққа қолайсыз салықтарды жояды. Қазыналық, банк және жинақтау ісінде өзгерістер енгізіп қазіргі қолданылып келе жатқан тәжірибедегідей республикалық бюджет, жергілікті бюджет деп бөліп, оны реттеу жолдарын шешеді. Аштыққа қарсы күресте ақшалай-заттық лоторея ұйымдастырып оны таратып, Қазақстанның Жинақтаушы жүйесінің негізін қалады.

Сәкен Сейфуллин басқарған үкімет ел тарихында алғашқы Жер Кодексті қабылдады. Кодексте қазақ даласына қатысты патшалық отарлық саясатының салдарын жойды, миллиондаған гектар жер қазақ халқына қайтарылды. Ауыл шаруашылығын дамытуда жайылым, егістік алқабын көбейтіп, алғаш рет шаруаларға пайызсыз несиелер мен қарыз бөлінді.

Кооперация мен сауда күн тәртібінен түспеді. Азамат соғысы кезінде тарап кеткен Қоянды жәрмеңкесін қалпына келтіру керектігі алғаш рет осы үкімет кезінде айтылды. Содан бастап Қоянды тек қана алыс-беріс сауда орыны ғана емес, ән мен күйдің, күш сынасқан балуандардың жалпы қазақ мәдениетінің орталығына айналды.

Сәкен Сейфуллин «Қазақ кедейлеріне фабрик керек» деген қазақ өнеркәсібінің құлдырауына байланысты мәселе көтереді. Сол кездегі елдің өнеркәсібі құлдырау сатысында тұрды. Төңкерістен кейін халықтың меншігіне өткен 307 кәсіпорынның 250-і жұмыс істемеген. Жезқазған, Успенск, Риддер рудниктері су басқан, Спасск кен байыту зауыты өртенген, Ембінің 147 скважинасының сегізі ғана жұмысқа жарап, темір жолдар қаңтарылып қалған. Көлік, қамсыздандыру, тіпті уақытты халықаралық уақыт стандартына ауыстырады. Осыған дейін қазақ даласында дәстүрлі мәдениет бойынша циклдік уақыт есебінде жүрген болатын. Бұл іргелі дербес мемлекетпіз деген елдің көрінісі еді. Ол туралы 1924 жылғы 7 мамырда *«О окончательном введении в КССР счета времени по международной системе часовых поясов»* деген декретке қол қояды.

Қазақ тілін кеңсе тілі ету де Сәкен үкіметінің бастамасымен айтылды. Оның тікелей қолдауымен А.Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» жинағының жарық көргені баршаңызға мәлім. Бұл жинақта Сәкеннің өзі орындап, осы жинаққа енген екі күйдің бірі Абылайханның атты әскерінің шеруі «Терісқақпай» нотаға түсірілсе, екінші күй «Тоқа» (ру аты) Кенесары әскерінің маршы болды деп айтылады. А.Затаевичтің жинағына Сәкен Сейфуллиннің қылқобызбен орындаған «Сарыарқа», «Әуілдек» күйлері кірмей қалды. 1964 жылы 24 тамызда атақты қобызшы Дәулет Мықтыбаев Сәкеннің қылқобызбен тартқан күйлерін қазақ радиосына жазғызды.

Үкімет отырыстарында діни, ғұрыптық мерекелерді атап өтуде Сәкеннің назарынан тыс қалған жоқ. Үкіметтің қауылысымен 1923 жылдың 11 шілдесінде - қызметкерлердің жалақысын сақтай отырып мұсылмандарға Құрбан айт пен Ораза айт мерекелерінде демалыс күндерін беруге рұқсат етті. Қожа Ахмет Яссауи кесенесін қалпына келтіру жұмыстарына қаражат жинауды, ұйымдастыруды да Сәкен кезінде қолға алған [5].

1923 жылғы 4 сәуірдегі КАССР Халық Комиссарлар Кеңесінің мәжілісінде (хаттама № 16/8, Орынбор қаласы) Сәкен Сейфуллин әуе флотына көмек көрсету науқанын жүргізу үшін комиссия құру туралы шешім қабылдап, оның құрамын бекітеді, сондай-ақ Комиссия мүшелеріне Мәскеуде «Добролет» компаниясының төрағасы Алексей Рыковпен қазақстандық авиацияны дамыту мәселелері бойынша кездесуді тапсырады [6].

1923 жылдың 4 сәуірін Қазақстан авиациясының туған күні деуге әбден болады.

Жас қазақ үкіметінің алдында тұрған бірінші мәселе Добролетке жиналған 776 000 рубльді алтынымен төлеу болды. Қазақстандағы авиациялық инфрақұрылым мен әуе қозғалысының желісін ұйымдастыру үшін әуежайларды, ұшу-кону жолақтарын салу, ұшақтар сатып алу жоспарланған болатын. Жиналған қаражат Германияның «Junkers U-13» маркалы жолаушылар ұшағын сатып алуға жұмсалды.

Сәкен Орынбор – Орал – Ақмола – Семей әуе қатынасын ашып, ұшақпен аралап өтеді. Ол Қазақстан үкіметінің басшысы ретінде республикада авиацияны ұйымдастыру және дамыту жөнінде алғаш рет шешімдер қабылдап қана қоймай, сонымен қатар 1923 жылы 8 қазанда ұшаққа мініп көкке көтерілген тұңғыш қазақ болды.

1924 жылы 5 қыркүйекте Сәкен Сейфуллин Халық Комиссарлары Кеңесінің үкімет отырысында Ахмет Байтұрсыновтың баяндамасын тындап араб әліпбиі негізіндегі қазақ жазуы мен емлесін бекітеді. Бұл тарихи шешім болды. X ғасырдан бастап қазақ даласында қолданылған жазу үлгісі осы әліпби негізінде болған еді [7].

Сәкен Сейфуллин Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің төрағасы қызметінде жүргеннің өзінде орталықтық отаршылдық пиғылына қарсы тұра білді. Бұл әрине мәскеулік биліктің шамына тиді. 1923 жылыдың 17-22 наурызында өткен обкомның РКП (б) III конференциясында Орталық аппараттың өкілі Емельян Ярославский Сәкенге шүйлігеді. Оны партияның басты бағдарынан ауытқығанын айтады. Анығында Сәкеннің «Азия-Еуропа» деген өлеңін сынайды, ұлтшылдығын бетіне басады. Әрі қарай Сәкеннің шын мәніндегі тар жол тайғақ кешуі басталады. «Кіші октябрь» науқанына қарсы шыққаны үшін «Сейфуллин и сейфуллинщина» деген атпен «Казахстанская правда» газетінде жарық көрген Юсуповтың мақаласы Голощекиннің Сейфуллинге, оның тағдырына деген ауыр үкім шығаруына себепші болды. 1929 жылы Тергеу протоколында Сәкеннің өзінен «Сейфуллинщина» деген не деп сұрайды. Оған Сәкен: «Теория жағынан күшті емеспін» деп жауап береді. Расында да қамшының сабындай қысқа ғұмырында «Қызыл сұңқар» Сәкен тек әрекет үстінде болды. Неңдей мәселені қолға алса да халқын асыл мұратқа жеткізу үшін жанын салды [8].

Соңғы кезердегі Алаш ардақтыларына бір жақты пікір қалыптасып келеді. Біз бір нәрсені білуіміз керек. XX ғасыр өте күрделі кезең болды. Патша қамытынан құтылып ел боламыз деп, халықтың алдына шыққан азаматтардың ой-мақсаты бір болса да, жолдары әркілы, кейде тұйыққа тірелген кездері де болды.

Қазақ екі бөлінді. Алаш-Орда Керенскийды, Колчакты қолдады, кейбір үндеулерінде «*Большевик дегендер кешегі байлардың есігінде жүрген, шандыры созылған өңшен малай*» деді [9]. Бірақ, Ұлы Орыс империясы заманың көксеген, адмирал Колчак Алаш-Орда үкіметін мойындамады, тарқатты. Елім деп жүрген алаш азаматтары адасып қанышер атамандар Дутов пен Анненков әскерлеріне кірді, қырылды. Ғасырлар бойы еркіндікті аңсаған қазақ басқа жол тандады. Жаңа үкіметтің «*Қазақ ұлтына бостандық, тәуелсіздік береміз*» дегенге сенді, қолдады. 1991 жылы қазақ

халқы тәуелсіздік алып арманына жетті. Ал, сол аласапыран заманда Қолчак женсе қазақтың болашағы не болар еді?

Сол жылдары саясат өтінде жүріп Сәкен кеңес жүйесінде ұлтқа не керегін де білді, қажетті істі де атқарды. Бірақ тоталитарлық дәуірде керек істі жүзеге асыруға ерік-жігер, ақыл-парасат, батыл жүрек қажет еді.

Белгілі ғалым Дихан Қамзабекұлы: *«Біз күрделі кезеңде өмір сүрген қайраткерлерді, зиялыларды бір-біріне қарсы қоймай, елдік тұтастық, бірлік жолындағы еңбегін Әділетті Қазақстан мүддесіне сай зерделей білуіміз керек»*, - деп жазады [10].

Бүгінгі күннің мінберінен не айтуға болады? Не айтуға қақымыз бар? дегенде Сәкеннің Ахмет Байтұрсынұлының тұрғысында айтқан ойы еске түседі. Елім деп жүрегі соққан алашшыл азаматтарын аққа да қызылға да, байға да кедейге де бөлмейтін қазақтың – арда туған азаматтары деп қарауымыз керек. Бұл Сәкен айтқандай *«әр үлгілі халықтың әдеті»* және белгісі де болмақ. Қайраткердің өнегесі мен өсиеті – осы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Еңбекшіл қазақ газеті. *Ахмет Байтұрсынұлы 50-ге толды*. 1923 жыл, 2 ақпан.
- 2 Абсеметов, М. (2006). *Сакен Сейфулин – Председатель Совета Народных Комиссаров Казахстана (г. Оренбург, 1922-1924)*. Астана: «Рух-пресс».
- 3 Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 5, опись 1, дело 14, лист 70.
- 4 Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 5, опись 3, дело 24, лист 165.
- 5 Абсеметов, М. (2006). *Сакен Сейфулин – Председатель Совета Народных Комиссаров Казахстана (г. Оренбург, 1922-1924)*. Астана: «Рух-пресс».
- 6 Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 30, опись 1, дело 230, лист 11.
- 7 Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 30, опись 1, дело 309, лист 1.
- 8 Центральный государственный архив Республики Казахстан, фонд 44, опись 10, дело 86, лист 185-192.
- 9 Қазақ газеті. (1918). *Аттан Алаш азаматы*. 262.
- 10 Қамзабекұлы, Д. (2024). *Нұртас Оңдасынов*. Астана.